

18. Нагорна Л. Історична пам'ять: теорії, дискурси, рефлексії / Л. Нагорна. – К. : Інститут політичних і етнонаціональних досліджень ім. І. Ф. Кураса НАН України, 2012. – 328 с.
19. Про роботу Львівського і Рівненського обкомів КП(б)У // Вільна Україна. Орган Львівського обкому, миському КП(б)У та облвиконкому. – 1940. – № 282 (3 грудня). – С. 2.
20. Романенко Т. В. Радянська цензура в засобах масової інформації Української РСР в роки Другої світової війни : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. В. Романенко ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 19 с.
21. Старченко М. Надзвичайні органи, цензура в Радянській Україні 1920–1930-х рр.: сучасна історіографія [Електронний ресурс] / М. Старченко. – Режим доступу : http://irbis-nbuv.gov.ua/cgi-bin/irbis_nbuv/cgiirbis_64.exe/Nzzui_2012_32_48.pdf.
22. Стоян Т. А. Політична цензура в УРСР у 20–30-ті рр. ХХ ст. : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / Т. А. Стоян ; Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2010. – 36 с.
23. Стоян Т. А. Система політичної цензури в УРСР у 1920–1930 рр.: монографія / Т. А. Стоян. – К. : Акад. праці і соц. відносин, Федер. профспілок України, 2010. – 480 с.
24. Терлецька І. В. Сучасний історіографічний дискурс тоталітаризму як форми тоталітаризму: монографія / І. В. Терлецька. – К. : Київський національний торговельно-економічний ун-т, 2009. – 162 с.
25. Трегуб О. Історична пам'ять як засіб мобілізації національної свідомості / О. Трегуб // Магістеріум. Політичні студії. – 2008. – Випуск 31. – С. 25–29.
26. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР-УРСР: становище, технології, еволюція. 1919–1990 рр. : автореф. дис. на здобуття наук. ступ. д-ра іст. наук : спец. 07.00.01 «Історія України» / О. О. Федотова ; ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний університет імені Григорія Сковороди». – Переяслав-Хмельницький, 2009. – 33 с.
27. Федотова О. О. Політична цензура друкованих видань в УСРР (1917–1990 рр.): монографія / О. О. Федотова. – К. : Парламентське вид-во, 2009. – 352 с.
28. Шилюк О. Цензурування бібліотечних фондів у західноукраїнських областях [Електронний ресурс] / О. Шилюк. – Режим доступу : <http://arr.chnu.edu.ua/jspui/bitstream/123456789/961/1/2013.pdf>

УДК 327(477)

Бабка В. Л.

МЕМОРІАЛЬНА ПОЛІТИКА НА ФОНІ ПОЛІТИЧНИХ ПРОЦЕСІВ В УКРАЇНІ: ЕПОХА КУЧМИ

Розглянуто період президентства Л. Кучми під кутом зору втілення меморіальних ініціатив. Звернено увагу на позиціонування президента й політичних партій відносно національної та радянської моделей історичної пам'яті та вплив таких орієнтацій на результати виборів. Визначено особливості використання історичних символів у президентській агітації. Розкрито тенденції регіоналізації колективної пам'яті.

Ключові слова: політика пам'яті, влада і опозиція, електоральний розкол, регіоналізація історичної пам'яті.

Бабка В. Л. Меморіальна політика на фоні політичних процесів в Україні: епоха Кучми.

Рассмотрено период президентства Л. Кучмы в фокусе реализации мемориальных инициатив. Обращено внимание на позиционирование президента и политических партий относительно национальной и советской моделей исторической памяти и влияние таких ориентаций на результаты выборов. Определены особенности использования исторических символов в президентской агитации. Раскрыты тенденции регионализации коллективной памяти.

Ключевые слова: политика памяти, власть и оппозиция, электоральный раскол, регионализация исторической памяти.

Babka V. L. Politics of memory on the background of political processes in Ukraine: Kuchma era.

The presidency of Leonid Kuchma, in particular the politics of memory, was discussed in the article. In the presidential election of 1994 Kuchma was focusing on voters from eastern regions. Therefore, his program was built on the Russian rhetoric and opposition. L. Kravchuk was supported by nationalists in the western regions. Economic problems of Kravchuk government have led to frustration in the national idea. This helped Kuchma to win the election and get presidency. Then, despite political slogans before the election, the new president went to the tactical alliance with the national parties against the communist and socialist majority in the Parliament. In the elections of 1999 Kuchma was acted as conservative centrists against the background of radical right-wing and left-wing parties. In election campaigning Kuchma combined the non-conflicting historical symbols from both models of collective memory: the Soviet and the National. It permitted to defeat the communist P. Symonenko, who was focused on the Soviet past. It is emphasized, that ambivalence of politics of memory is revealed through the differences of regional memorial actions. During Kuchma's second term president's orientation in honor of the Soviet past and alliance with Russia was intensified and the level of democratic freedoms in Ukraine was decreased. All of this was the precondition of the social explosion of 2004, known as the Orange Revolution.

Key words: politics of memory, authority and the opposition, electoral split, regionalization of historical memory.

Меморіальна політика в незалежній Україні є новою сферою державного управління. Тому характер її впровадження залежить не від єдиної чітко виробленої стратегії, а від орієнтирів конкретного президента і політичної розстановки сил у той чи інший період. Пошук прийнятної моделі державної політики пам'яті триває. Зокрема це відбувалось і в період президентства Л. Кучми (1994–2004 рр.), який за своїми результатами й оцінками був одним з найбільш суперечливих. Важливість вивчення меморіальних практик у цей період визначається тим, що, з одного боку, саме в цей час яскраво проявився сумнозвісний електоральний розкол, з іншого – це приклад інклюзивної меморіальної політики, результати якої відзначились відсутністю значних «боїв за історію» чи «війн пам'яті».

Вивченням історичної пам'яті в Україні займається низка науковців: історики – І. Гирич, Я. Грицак, Л. Зашкільняк, Г. Касьянов, А. Киридон, І. Колесник, В. Кривошея, Ф. Турченко, Л. Федик, Н. Яковенко; філософи – В. Жадько, Г. Коньшина, Т. Рагозіна, Л. Стародубцева; політологи – О. Бойко, Ю. Ганжуров, А. Коник, Л. Нагорна, М. Рябчук; соціологи – К. Настояща, О. Фостачук та ін. Крім того, безпосередньо політиці пам'яті присвячені розвідки В. Артюха, О. Воляннюк, В. В'ятровича, В. Гриневича, Ю. Зерній, В. Кулика, А. Портнова, В. Солдатенка, С. Трояна, Ю. Шаповала.

З легкої руки Я. Грицака політику пам'яті доби Л. Кучми прийнято характеризувати через термін «амбівалентність». Однак все різноманіття заходів протягом десяти років навряд чи можна вкласти в одну категорію. Тому метою статті є розкрити ключові тенденції та зміни політики пам'яті в період 1994–2004 рр., зокрема відобразити характер позиціонування щодо минулого ключових гравців політичного поля (президента й політичних партій) та вплив відповідних орієнтацій на результати виборів.

Парламентські та президентські вибори 1994 р. стали початком такої негативної риси політичного життя, як електоральний розкол країни. Під ним слід розуміти ситуацію, за якої дві протилежні частини електорату стабільно обирають різних кандидатів. В Україні ця тенденція набула характеру міжрегіонального, коли переважна більшість жителів кількох частин країни (Півночі й Заходу проти Півдня і Сходу) стабільно підтримують різних кандидатів. Електоральний розкол – підтримка кандидатів за територіальним принципом, а не за соціальним, гендерним, віковим, освітнім тощо.

Електоральний розкол як голосування за «своїх» кандидатів є одним з зовнішніх проявів клановості, патримоніальності, патерналізму в суспільно-політичних відносинах. Історик В. Кравченко слушно наголошує, що ці риси домодерних, традиційних спільнот виявились на поверхні суспільних відносин саме після розпаду СРСР [5, с. 457–458]. Політолог В. Кулик наголосив на тому, що до 1994 р., характеризуючи національну свідомість, можна говорити «не лише про брак поступу на шляху до єдиної нації, а й регрес щодо рівня 1 грудня 1991 року». Тому на позачергових президентських виборах «політична диференціація набула форми територіального розмежування», чого не спостерігалось у 1991 р. [6, с. 45].

Яскраво регіональний розкол проявився під час президентських виборів 1994 р., коли українська національно-державна та радянська ідентичності були спроектовані на політичні іміджі головних претендентів на президентське крісло – Л. Кравчука та Л. Кучми. Це вилилось у протилежні політичні орієнтації двох кандидатів – відповідно самостійницьку/державницьку та відверто проросійську. Територіальні відмінності Заходу та Сходу мали кілька вимірів: ідентифікаційний (українець – радянська людина), ідеологічний (за націоналістів – за комуністів), ціннісний (свобода – соціальна захищеність) [6, с. 45].

Агітація Л. Кучми на виборах президента будувалась не просто на відмові від етносимволізму й націоналістичної риторики на користь радянських цінностей. Вона була чітко адресована жителям Південного Сходу країни, чому сприяли гасла про захист російськомовного населення та надання російській статусу другої державної мови. Таким чином, у передвиборній гонці Л. Кучма вдало скористався прорахунками свого попередника, врахував особливості суспільних настроїв, що дозволило йому перемогти на виборах за підтримки південних та східних регіонів. Вправне використання ресурсу суспільної свідомості (в т. ч. історичної) стало інструментом приходу до влади Л. Кучми. Однак використання агітаційних прийомів, орієнтованих на одну частину країни та її протиставлення іншій, стало першою ластівкою зародження міжрегіонального протистояння, на якому будуть спекулювати наступники другого президента.

Передвиборна програма Л. Кучми та його інаугураційна промова, в якій декларувалась підтримка російськомовного населення, сприймались національно налаштованими силами як крах державницького проекту та повернення до Росії. Насправді перемога Л. Кучми, якого підтримали виборці індустріального Сходу і Півдня, розкривала можливості спрямувати деструктивну енергію жителів цих регіонів, переважно носіїв радянської ідентичності, в конструктивне русло – здійснення

економічних реформ. Як зазначав В. Кулик, саме ефективність реформ була запорукою лояльності мас до держави та формування державницьких еліт. Націонал-демократи були остаточно усунені від важелів владного впливу та перейшли до опозиційної діяльності. Намагаючись втримати/захистити наявний ресурс національної свідомості, вони вдалися до жорсткої критики інаугураційної ініціативи президента щодо надання офіційного статусу російській мові. Перед виборами Л. Кравчук також виступив на користь офіційного статусу російської мови. Однак його позиція не викликала протесту з боку проукраїнськи налаштованих партій [6, с. 46–47].

Через створений імідж захисника російськомовного населення праві сили очікували від другого президента мало не об'єднання з Росією та відновлення Радянського Союзу. Однак Л. Кучма як виходець з радянської господарчої номенклатури (на відміну від Л. Кравчука – керівника ідеологічного відділу компартії) першочергово вдався до вирішення нагальних політичних та економічних, а не ідеологічних питань. Історик В. Кравченко характеризує політичний курс Л. Кучми як «демонстративну відмову від «націонал-романтичної» концепції та акцентування на територіальному характері державності, поєднання проєвропейської риторики з проросійською, а також часткова реабілітація радянської спадщини», ідеологічна гнучкість, що межувала з відсутністю ідеології взагалі. Вчений визначає характерну рису використання Л. Кучмою історичного минулого – панування тактичних завдань над стратегічними [5, с. 469–470, 478]. Для справедливості слід відзначити, що в цьому можна вбачати не лише державницький, а й особистий інтерес – зміцнення президентської влади за новою конституцією, яку необхідно було прийняти. Вже з 1995 р. відбувається посилення президентської вертикалі за рахунок місцевих державних адміністрацій.

Цікавою виявилась розстановка політичних сил після президентських та парламентських виборів 1994 р. У парламенті ключові позиції відігравали ліві сили (переважно відроджена Комуністична партія України (КПУ), а також Селянська партія України (СелПУ) та Соціалістична партія України (СПУ). Менш чисельні праві (Народний Рух України (НРУ), Українська республіканська партія (УРП), Конгрес українських націоналістів (КУН) автоматично виявились в ідеологічній опозиції і до президента, і до лівої парламентської більшості.

Але вже на 1995 р. Народний рух став негласним союзником президента в його протистоянні з Верховною Радою. У цьому випадку вдало співпали інтереси глави держави та національно-демократичних партій. Для першого була необхідність зміцнення власної влади за рахунок послаблення парламенту та проведення економічних реформ, проти яких рішуче виступали комуністи. Відкладення Кучмою вирішення мовного питання стало ціною за підтримку з боку демократів, для яких основним було прагнення перешкодити впливу компартії. Адже на фоні спадку ейфорії від здобуття незалежності компартія взялась відвоювати втрачені позиції. Після відновлення вона почала активну публічну діяльність: успіх на виборах 1994 р.; скасування судової заборони КПУ; вимоги повернення власності партії; ініціативи проведення референдуму щодо відновлення СРСР.

Ініціативи КПУ з реалізації курсу «вперед у минуле» спонукали праві сили вдатися до контрзаходів: у відповідь на вимоги повернення власності партії – створення парламентської комісії з розслідування діяльності компартії радянської України, зокрема її участі в путчі ДКНС; у відповідь на збір підписів про референдум з відновлення Радянського Союзу – кримінальне розслідування відповідних закликів як антидержавних.

В українському політикумі 1990-х рр. ідеологічне розмежування на праві та ліві сили є проєкцією ставлення до минулого: пропагування відповідно української чи

радянської моделі пам'яті. Я. Грицак помітив дві важливі тенденції в поведінці електорату: «Серед усіх можливих комбінацій, більшість українців віддає перевагу тим партіям і кандидатурам, які уособлюють центр; найменші шанси на перемогу мають ті кандидатури та партії, котрі презентують політичний екстремізм – байдуже, лівий чи правий, справжній чи уявний»; «український виборець надає перевагу тим кандидатам, яких добре знає» [3, с. 40]. Ці закономірності підтвердилась на парламентських виборах 1998 р.

Перед виборами 1998 р. відбувся розкол національно орієнтованих сил на поміркований Рух з програмою еволюційних реформ та радикальний Національний фронт з програмою революційних економічних перетворень. Радикалізм останнього спираювався проти Національного фронту. В той же час дозволив Народному Рухові позиціонуватись як центристська сила і зміцнити свою підтримку на Сході. Ба більше, навіть в Галичині Національний фронт не зміг перемогти позиції Руху [6, с. 57–58].

Відбулися також зміни в таборі лівих сил, що ознаменувалося появою Соціально-ліберального об'єднання (СЛОН). Програма партії базувалась на проведенні ліберальних реформ та підтримці середнього класу. Але в її агітації активні заклики до захисту російської культури в Україні, надання російській мові статусу офіційної значно переважали економічний блок. Для населення в черговий раз економічні питання виявилися важливішими за гуманітарні – протестного ресурсу проросійської пам'яті виявилось недостатньо для проходження цієї сили в парламент. Електорат переважно орієнтувався на добре знані компартію та соціалістів.

Отож у «фінал виборчих перегонів» вийшли старі та відомі виборцям Народний Рух і традиційні ліві сили. У їх протистоянні ключовими стали аргументи на користь соціального захисту. Відмова від структурних реформ призвела до загострення соціальних питань, що породило в масовій свідомості запит на опозиційність та вимоги забезпечення виплат зарплат і пенсій. У таких умовах вчергове спрацювало повернення пам'яті про радянські соціальні стандарти та державну планову економіку, внаслідок чого мовно-культурна риторика правих сил виявилась змаргіналізованою та значно слабкішою за гасла комуністів і соціалістів, що активно використовували ресурс пам'яті про радянське минуле. Соціологія показала, що в травні 1998 р. прихильність до комуністичної та соціалістичної течій в Україні втричі вища за ставлення до націоналістів й націонал-демократів (27 % проти 9 %) [цит. за 6, с. 56–57]. А на виборах у більшості областей населення віддало перевагу компартії та блоку СПУ-СелПУ. І лише в п'яти західних областях перемогу отримав Народний Рух.

Політична доцільність визначала ставлення до минулого та використання історичної риторики на виборах 1999 р. Так, Народний Рух виступив за підтримку кандидатури Є. Марчука як альтернативи Л. Кучмі та претендентам від комуністів. Цю позицію не підтримав В. Чорновіл, що призвело до чергового розколу в партії. Як відзначає В. Кулик, підтримка з боку націоналістичних сил змусила Є. Марчука змінити вектор агітаційної риторики. «Замість акцентованої раніше потреби врахування в українській політиці інтересів Росії тепер на перший план вийшли неприйнятність інтеграції з нею і потреба національної консолідації та національного примирення, порозуміння заходу й сходу України, важливим кроком до якого має стати реабілітація УПА» [6, с. 59]. Таким чином під впливом зміни політичного оточення відбулась переорієнтація пам'яттєвого дискурсу в програмі цього кандидата з помірковано проросійської на суто національну.

Протягом 1996–1999 рр. відбулось помітне зменшення зацікавленості влади до проведення історичних дискусій та комеморацій. Нове зростання інтересу до минулого припало на другий термін президентства Л. Кучми.

Переломним моментом імовірно стали президентські вибори. Як було вище зазначено, політичний успіх могла гарантувати поміркована позиція. В цьому історичне минуле виявилось важливим ресурсом для конструювання ідеологічної центристського іміджу. Як зазначає Я. Грицак, Кучма «робив усе, щоб у фіналі президентських виборів його головним суперником був не поміркований Мороз, а «екстреміст» Симоненко, бо це майже автоматично гарантувало йому перемогу» [3, с. 40].

Політолог М. Рябчук підмітив, що офіційне вшанування пам'яті В. Щербицького – «це такий самий елемент «політтехнологій», як і пошанування на державному рівні пам'яті Чорновола, героїв Крут чи жертв голодомору 1932–1933 років. У всіх цих випадках ідеться насамперед про перехоплення ініціативи у політичних суперників (комуністів чи націонал-демократів), запозичення їхніх героїв, символів, гасел, наративів і представлення себе ледь не монополюючими власниками всякої «українськості», хоч лівої, хоч правої...» [цит. за 4, с. 46].

Вчені дають різні оцінки політиці амбівалентності. Приміром, Я. Грицак позитивно розцінює такий підхід до минулого, зазначаючи, що «режим Кучми виявився дуже вправним у маніпулюванні історичною пам'яттю. Як добрий аптекар, він старанно змішував між собою два дуже їдкі та взаємозаперечні реактиви, щоб одержати ліки на національну недугу роз'єднаності. Цими реактивами були радянська й національна версії української історії» [3, с. 70]. Натомість Ю. Зерній оцінює подвійність репрезентацій минулого як таку, що «приводила до помітної дезорієнтації суспільної свідомості громадян України» та до фіктивної національної консолідації [4, с. 46]. З позицій тактичного інтересу ці практики розглядають В. Гриневич, В. Кравченко та А. Портнов. Зокрема В. Гриневич зазначає, що «для українських достойників звичною справою стала гра на двох полях історичної пам'яті – вони віддають належне як націоналістичним, так і радянським героям, ювілеям та датам, більше того, навчилися підганяти їх під свої кон'юнктурні біжучі інтереси» [2]. На думку А. Портнова, метою цинічного підходу до історичної пам'яті було намагання позбавити минуле його мобілізуючої сили: «Зробити з трагедії історії якщо не шоу, то політично нешкідливий ритуал відповідало лінії історичної політики Кучми» [9, с. 44–45].

Отож, причини амбівалентності меморіальної пам'яті другого президента, на якій наголошують В. Гриневич, Я. Грицак, Ю. Зерній, А. Портнов та інші дослідники, слід шукати в реалізації суто прагматичного інтересу – здобуття особистих переваг у протистоянні між двома крайніми фронтами українського політикуму. Натомість попередження національної роз'єднаності та міжрегіональних конфліктів було наслідком такої позиції. При чому скоріше спонтанним, випадковим, ніж планованим й очікуваним.

Штаб Л. Кучми в своїй передвиборчій агітації 1999 р. активно використовував історичну символіку, зокрема персоналій вітчизняної історії. Був випущений настінний календар з назвою «Знай наших!». На ньому зображені видатні діячі української історії та сучасності. У центрі містилась постать президента Кучми, поряд з яким були поет Тарас Шевченко й футболіст Андрій Шевченко. За оцінкою Я. Грицака, «всі постаті можна поділити на чотири групи: 1) історичні діячі, котрі були присутні як у радянській, так і національній схемі історії (Богдан Хмельницький, Іван Франко, Леся Українка); 2) фігури з виразно радянським звучанням (маршал Рибалко, тричі Герой Радянського Союзу Іван Кожедуб); 3) постаті з забороненого у СРСР національного канону (Іван Мазепа, Михайло Грушевський); 4) символи незалежної України (такі, як попередник Кучми Леонід Кравчук та боксер Віталій Кличко)». Також важливим було те, що «в календарі не було жодної фігури, яка відверто антагонізувала українське суспільство – дарма радянської (Ленін, Хрущов чи Щербицький) чи національної (Петлюра чи Бандера)» [7, с. 239–240].

Крім календаря були випущені дві серії плакатів під назвами: «Три президенти. Україна: вчора, сьогодні, завжди» та «Україна. Символи державності». У першій серії було відновлено увагу до інституту президента, подібно до того, як це відбувалось за часів Л. Кравчука. Незважаючи на те, що в 1994 р. два президенти були політичними супротивниками, Кучма не протиставлявся Кравчуку, а зображався як його наступник. Це давало додатковий символічний ресурс і тому було більш ефективною стратегією, ніж очорнення свого попередника. Фактори, які сприяли ефективності такого механізму легітимації президенства Л. Кучми:

- використання числа «три» як сакрального: три президенти, три ключові періоди української державності (доба УНР, здобуття незалежності в 1991 р. та перше десятиліття самостійності);
- відображення наступності державницьких традицій: прийняття Універсалів УНР – прийняття Акту проголошення незалежності – прийняття Конституцій України;
- темпоральний зв'язок минулого, сучасного та майбутнього відбитий в назві «Вчора – Грушевський, сьогодні – Кравчук, завжди – Кучма» (примітно, що плакати перших двох діячів були витримані в подібній кольоровій гамі – сепії, що відображало відповідні періоди як минуле; натомість плакати Л. Кучми виконані на відмінному фоні з використанням не лише монохромних, а й кольорових фото як відбиття сучасної дійсності).

Перед другим туром виборів поширювалась інша серія плакатів «Україна. Символи державності». Кількість плакатів у цій серії була менша. Кожен з них був присвячений одному з державних символів (конституції, прапору, гербу, гімну), на останньому був зображений президент Кучма. Прямою метою цих плакатів було вже не відсилання до історичних паралелей, а утвердження поваги до державної символіки, законодавства і влади, а підтекстом – відповідно голосування за чинного президента як одного з «символів державності».

Виражена україноцентрична позиція Л. Кучми проявилась саме під час виборів. Вона була націлена на здобуття підтримки серед національно орієнтованих жителів західної України. Результат себе цілком виправдав – в областях, де на попередніх президентських виборах перемагав Кравчук, його наступник отримав переважну підтримку скрізь, крім Вінницької та Черкаської. В цілому Кучма отримав абсолютну більшість голосів у 12-ти областях, Києві й Севастополі та відносно більшість в 3-х областях. Натомість Симоненко переміг у 8-ми областях і ще в 2-х здобув відносну перевагу.

Регіоналізація меморіального простору стала однією з граней амбівалентності офіційного ставлення до минулого за часів Кучми. При чому ці процеси проходили на фоні посилення централізації влади. За таких умов у Донецьку відбувалось святкування річниці Жовтневої революції; у Львові – ювілею ЗУНР, Дня Соборності та Дня проголошення української державності 30 червня 1941 р.; на Харківщині – вшанування Г. Сковороди та Г. Жукова; в Одесі – святкування дня заснування міста російською імператрицею Катериною II; в Івано-Франківську – відзначення річниці заснування Галича та вшанування князя Данила Галицького; в Дніпропетровську – ювілею В. Щербигського; в Запоріжжі – 70-ліття Дніпрогесу; на Чернігівщині – вшанування гетьманів І. Мазепи, К. Розумовського та письменника О. Довженка; на Сумщині – річниці партизанського руху; на Вінниччині – річниці з дня народження В. Стуса; на Луганщині – річниці створення організації «Молода гвардія»; на Волині – ювілею Л. Українки та вшанування жертв Волинської трагедії тощо. Дискусійним є питання про те, були це ініціативи центральної влади чи місцевих управлінців. Так, А. Портнов засвідчує, що ідея надходила від центру, а лише реалізовувалась на місцях. Натомість В. Кравченко зазначає, що така політика була можлива лише завдяки досягненню

компромісу президента з регіональними елітами. Саме останні здобували істотні можливості коригувати історичну політику на місцях [9, с. 43; 5, с. 470].

Історик А. Портнов розглядає таке явище історичної пам'яті як появу «регіональних міфологій». Однією з них стала ідея про Галичину як останній форпост української мови та культури. При цьому важливе місце надається Австро-Угорській спадщині, саме завдяки якій ніби стало можливим збереження основ українського народу. Галичина чітко протиставляється Центральній та Південно-Східній Україні, але жодним чином не Волині чи Поділлію незважаючи на їх перебування в складі Російської імперії з кінця XVIII ст. Більше того, міф про австрійську спадщину значно маргіналізує роль польської культури в історії західноукраїнських земель. При цьому більш тривале перебування цих територій у складі єдиної польської держави (з 1380-х до 1772 р.) ігнорується. Вчений справедливо наголошує, що звернення до спадщини Габсбургів не сприймається як загроза сучасній українській ідентичності на відміну від пам'яті про імперію Романових. Російська імперія розглядається як актуальний політичний проект, тому звернення до її минулого оцінюється як небезпека для української державності та національної ідеології [9, с. 64–65].

Прорахунком влади стало те, що закладений на виборах потенціал національної інтеграції не був використаний президентом у подальшій практиці. Восени 2000 р. розпочалась акція опозиції «Україна без Кучми», спровокована «касетним скандалом». У ній взяли участь політичні сили, парламентські й громадські, різноманітного ідеологічного спрямування – від соціалістів до Української національної асамблеї (УНА-УНСО). На фоні крайнього загострення протистояння з опозицією меморіальні ініціативи президента все більше стали орієнтуватися на лівий фронт. З 2000–2001 рр. почалося зростання кількості організованих владою меморіальних акцій, орієнтованих на російсько-радянську модель пам'яті, та піднесення символів, що були ключовими для радянського ідеологічного канону.

Тенденцію до переорієнтації з давніх епох української історії на радянський період відзначив також В. Кравченко. Вчений формує причиною цього те, що «влада потребувала дедалі менше символічного ресурсу дорадянської доби для власної легітимізації й навпаки, дедалі частіше виводила цю легітимність із недавньої радянської минувшини». Саме в період брежнєвського застою сформувався політична правляча українська політична еліта. Більше того, частина її на чолі з президентом належала до т. зв. «дніпропетровського клану». Тому не дивно, що в 2003 р. на державному рівні відбулось святкування 85-річчя з дня народження В. Щербигського – консервативного символу номенклатури часів застою [5, с. 475].

Протягом 2001–2004 рр. владою було ініційовано низку меморіальних заходів відверто проросійського спрямування. Всі вони досить неоднозначно були сприйняті українською інтелектуальною спільнотою, оскільки мали конфліктогенний характер для утвердження національної пам'яті.

Хронологія цих подій наступна. 22 вересня 2001 р. Л. Кучма брав участь у мітингу, присвяченому 60-літтю початку партизанського руху в м. Путивль. Його указом від 30 жовтня того ж року було встановлено свято Дня партизанської слави, що мало відзначатися щорічно 22 вересня.

У 2002 р. було видано розпорядження Президента від 18 лютого «Про святкування 60-річчя створення підпільної молодіжної організації «Молода гвардія», що діяла в м. Краснодарі на Луганщині в період війни. А також указ Президента від 13 березня «Про відзначення 350-річчя Переяславської козацької ради 1654 р.». Також у цьому році відбулись святкування з нагоди 70-ліття утворення радянських областей та відзначення 70-ліття Дніпрогесу за участю президента Росії.

Наступний 2003 рік був проголошений роком Росії в Україні. Однією з найбільш помітних та неоднозначних подій цього року стала Всеукраїнська естафета пам'яті, присвячена 85-річчю українського радянського діяча Володимира Щербицького.

Крім того, неоднозначно було сприйнято громадськістю вшанування Кримської війни [1], для меморіалізації якої здійснено низку заходів. 22 липня 2003 р. був виданий указ Президента «Про 150-річчя Східної (Кримської) війни 1853–1856 років». Наступного року в Севастополі відкрито пам'ятник воїнам п'яти держав, що загинули в часи цієї війни. А Національний банк своєю постановою від 28 квітня 2004 р. ввів до обігу пам'ятну монету «Героїчна оборона Севастополя 1854–1856 рр.».

Саме на 2004 р. припадає тенденція до різкого зменшення кількості проукраїнських акцій та зростання числа тих, що були частиною радянсько-російського меморіального канону. Зокрема в цьому році відбулось відзначення 350-річчя Переяславської ради, 85-річчя комсомолу та найбільш одіозний військовий парад до 60-ліття визволення України за участю російського президента В. Путіна. А також Указом Президента України від 24 вересня 2004 р. введено свято Дня ветерана, що збігалось з Міжнародним днем людей похилого віку 1 жовтня. Цим же указом 2005 р. проголошувався Роком ветеранів в Україні.

Таким чином, десятиліття президентства Л. Кучми характеризувалось тісним зв'язком суспільно-політичних акцій з меморіальними ініціативами влади, що відобразилось у таких тенденціях:

1. У ході президентських виборів 1994 р. Л. Кучма орієнтувався на електорат східних областей, і тому його програма була побудована на проросійській риторичі та протиставленні національно-орієнтованому Л. Кравчуку. Зважаючи на передвборчу програму та інавгураційну промову, від новообраного президента очікували радикальної русифікаторської політики. Натомість він обрав політику коливань і централізму, здобуваючи дивіденди через гру на протиріччях правих та лівих сил.
2. Після президентських та парламентських виборів у 1994 р. саме історія та мова стали ключовими факторами при пошуку політичної підтримки між президентом та партіями. Негласними союзниками глави держави в його протидії лівій більшості в парламенті стали національно орієнтовані сили – переважно Народний Рух (НРУ). Вони погодились на зміцнення президентської вертикалі (що очевидно йшло всупереч демократичним цінностям), щоб протистояти ініціативі компартії України (КПУ) відродити комуністичну історичну пам'ять, а разом з нею Радянський Союз.
3. Протягом 1990-х рр. щодо вирішення мовного питання був збережений паритет, а в зовнішньополітичній орієнтації навіть намітились зрушення в бік співпраці з Європейськими інтеграційними структурами. Не можна однозначно стверджувати, що стало його причиною відмови від проросійського курсу: тиск демократичних сил з посиленням на національні почуття та історичну пам'ять чи здоровий прагматизм і державницький інтерес влади. Однак країна стрімголов не скотилась у прірву радянського минулого, чого побоювались праві партії.
4. Якщо на президентських виборах 1994 р. Л. Кучма позиціонував себе як захисник російськомовного населення, то в 1999 р. він вже виступав у якості третейського судді в протистоянні крайніх правих та лівих сил. На фоні їхніх радикальних революційних гасел президент формувал образ стабільності, поміркованості політики, консолідації замість конфліктів. Використані в передвборчій агітації 1999 р. календар та серії плакатів послужили не лише прямому завданню – підвищенню рейтингу чинного президента. Ця продукція також стала інструментом формування національної пам'яті: утвердження пантеону

історичних героїв, відображення тягlosti державницької традиції, формування поваги до символів державності. Крім того, за допомогою них Кучма застосував формулу легітимації своєї каденції, яку активно використовував його попередник: відображення тягlosti президентської влади з посиленням на культ Грушевського.

5. В інших випадках влада намагалась поєднувати переважно несуперечливий національний та радянський історичний наратив. Причина поєднання криється в політичній доцільності досягнення тактичних здобутків. Проявом/наслідком такої амбівалентності став регіоналізм комеморативних практик, що також диктувалось потребою здобуття симпатій на місцях. Результати цієї політики були неоднозначними. З одного боку проявлялись негативні риси: заморожування регіональних конфліктогенних факторів, відмова від їх вирішення замість розв'язання стратегічної задачі – національної консолідації. З іншого боку мали місце позитивні елементи – дані практики спрямовувались на зниження протестних настроїв на місцях, були дієвим механізмом формування політичної нації, прикладом толерантної інклюзивної колективної пам'яті.
6. Протягом II пол. 1990-х рр. відбулась трансформація президента Кучми з налаштованого на проросійські гасла в 1994 р. до національно-поміркового державника в 1999 р. Однак з поч. 2000-х рр. під впливом суспільно-політичної ситуації відбулась його переорієнтація до ініціювання комеморацій, притаманних радянському меморіальному канону. Вшанування радянського партизанського та підпільного руху, символу часів застою В. Щербицького та радянської комсомольської організації, річниць Кримської війни та Переяславської ради стали маркерами повернення політичного курсу влади в бік східного сусіда. Саме по собі стратегічне партнерство з Росією чи використання героїчного наративу радянської доби не мало деструктивного характеру. Проте на фоні все більшої централізації влади, придушення опозиції та посилення контролю за засобами масової інформації, ігнорування символів української антирадянської історії такі тенденції для суспільної свідомості були сигналами скоєння до радянського авторитаризму. Ці процеси підпорядковувались принципу оцінки подій минулого на фоні реалій сучасності. Тому якщо в 1994 р. прорадянська риторика на фоні прорахунків націонал-демократів показала свою ефективність, то через 10 років ті ж образи, але ще більш акцентовані, зіграли вже проти чинної влади з її антидемократичними заходами. Зростання суспільних протестних настроїв вилилось в соціальний вибух – Помаранчеву революцію 2004 р.
7. В цілому розгляд меморіальних заходів на фоні акцій суспільно-політичного впливу доводить, що поширене в науковому дискурсі судження про амбівалентність ставлення режиму Л. Кучми до історичної пам'яті є надто спрощеним баченням ситуації. Подібний погляд визначає стереотипність загальної оцінки цих практик як цілком ефективних, доцільних і правильних або недолугих, невинуватих, антидержавних. Сама ж оцінка в свою чергу залежить від пріоритетного завдання, яке дослідник ставить для політики пам'яті: уникнення внутрішніх конфліктів й попередження роз'єднаності країни чи суспільна консолідація та уніфікація національної пам'яті. Загалом це не була політика пам'яті в повному сенсі, а швидше використання минулого для забезпечення кон'юнктурних інтересів.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Герасимчук Л. То що ж будемо відзначати? [Електронний ресурс] / Лесь Герасимчук. – Режим доступу : <http://www.day.kiev.ua/uk/article/poshta-dnya/shcho-zh-budemo-vidznachati>.

2. Гриневич В. Історія другої світової війни у сучасній історіографії та політичній боротьбі [Електронний ресурс] / Владислав Гриневич // Український гуманітарний огляд. – 2005. – Вип. 11. – Режим доступу : <http://klio.org.ua/Statti/Vladislav-Grinevich.-Istoriya-Drugoyi-svitovoyi-viyni-u-suchasniy-istoriografii-ta-politichniy-borotbi.html>.
3. Грицак Я. Життя, смерть та інші неприємності: статті та есеї / Ярослав Грицак. – К. : Грані-Т, 2010. – 232 с. – (Серія De profundis).
4. Зерній Ю. О. Державна політика пам'яті в Україні: становлення та сучасний стан / Юлія Олександрівна Зерній // Стратегічні пріоритети. – 2008. – № 3 (8). – С. 41–51.
5. Кравченко В. Україна, Імперія, Росія. Вибрані статті з модерної історії та історіографії / Володимир Кравченко. – К., 2011. – 544 с.
6. Кулик В. Український націоналізм у незалежній Україні / Володимир Кулик. – К. : КМ Academia, 1999. – 64 с.
7. Культура історичної пам'яті: європейський та український досвід / [Ю. Шаповал, Л. Нагорна, О. Бойко та ін.]; за загальною редакцією Ю. Шаповала. – К. : ІПЕНД, 2013. – 600 с.
8. Литвин В. М. Україна: хроніка поступу 2001–2010 / відп. ред. В. А. Смолій ; НАН України, Інститут історії України. – К. : Наукова думка, 2011. – 407 с.
9. Портнов А. В. Упражнения с историей по-украински / А. В. Портнов. – М. : ОГИ, Полит.ру, Мемориал, 2010. – 224 с.
10. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1991–1995: Довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд.: О. Андрощук, С. Падалка, Л. Ковпак. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 451 с.
11. Україна: Хроніка ХХ ст.: Роки 1996–2000: Довід. вид. / редкол.: В. А. Смолій (голова) та ін. ; упоряд.: Л. В. Ковпак, Н. П. Барановська. – К. : Ін-т історії України НАН України, 2005. – 434 с.

УДК 93.159.953:930.1

Тимків І. М.

ІСТОРИЧНА ПАМ'ЯТЬ У СИСТЕМІ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ УКРАЇНИ

У статті аналізується роль історичної пам'яті у системі сучасної української шкільної історичної освіти. Запропоновано різні підходи до трактування освітньої політики та історичної пам'яті як соціокультурного феномену. Розглянуто актуальність подолання кризових явищ у системі освіти. Проаналізовано її складові, визначено роль шкільного підручника у формуванні та патріотичному вихованні молодого покоління. Охарактеризовано роль історичних міфів на рівні колективної пам'яті у сучасному суспільстві. Увага приділяється ідентифікаційній функції пам'яті та її ролі у процесі українського державотворення.

Ключові слова: освіта, школа, історія, історична пам'ять, національна свідомість, ідентичність, міф.

Тымкив И. М. Историческая память в системе школьной образовательной политики Украины.

В статье анализируется роль исторической памяти в системе современного украинского школьного исторического образования. Предложены различные подходы к трактовке образовательной политики и исторической памяти как социокультурного